

Ver Ander

DRIELUIK FRIES GELUK

Arjen Droog

Nelleke IJssennagger-van der Pluijm

Hans-Paul van der Snee

**Ver
Ander**

Ver Ander

DRIELUIK FRIES GELUK

Arjen Droog

Nelleke IJssennagger-van der Pluijm

Hans-Paul van der Snee

Leeuwarden, september 2026

VOORWOORD

Ter gelegenheid van het afscheid van burgemeester Sybrand Buma schrijven drie bestuurders van in Leeuwarden gevestigde organisaties, op persoonlijke titel, een essay. Alle drie nemen ze inspiratie uit het pamflet *Fries Geluk* en reflecteren op eigen manier op de vraag hoe ze naar Friesland kijken en hoe we keuzes kunnen maken voor de toekomst.

LEEUWARDEN, STAD TUSSEN GROEI EN GELUK

ARJEN DROOG

Ik ben geboren in een gemeente die, formeel althans, niet meer bestaat: bij een herindeling opgeslokt door de grote stad Leeuwarden. In de jaren dat ik er opgroeide, hoorde mijn dorp bij Leeuwarderadeel, en de stad was iets waar je naartoe ging als het niet anders kon. Mijn gewone leven, mijn jeugd, speelde zich eerst af langs de toen nog voor aardappeltransport in gebruik zijnde spoorlijn van de Noord-Friesche Locaalspoorweg-Maatschappij en later langs de Stienzer Feart. Ik knikkerde op het schoolplein, trok met de polsstok door de weilanden en las álle delen van *De Kameleon*. Leeuwarden maakte op dat moment geen deel uit van mijn leven; het lag hooguit ergens aan de rand van wat ik kende.

Plotseling kwam de stad wél dichtbij. Mijn ouders raakten in financiële moeilijkheden. Moeilijkheden die zich voor mij vooral uitten in een sfeer van spanning, ruzie en uiteindelijk: dozen die werden ingepakt. We moesten naar Leeuwarden. Dat ‘moeten’ is blijven hangen, alsof de stad op dat moment niet zozeer een bestemming was als wel een noodlot waaraan we ons niet konden onttrekken. We kwamen terecht in een huurhuis in een buitenwijk, het soort wijk dat wij bij Planbureau Fryslân nu, jaren later, in de rapporten terugzien onder de term ‘lage sociaaleconomische status’ en die inmiddels valt onder het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid Leeuwarden-Oost. Ik wist toen niet dat ik ooit in een dashboard zou belanden; ik wist alleen dat het dorp weg was, en dat de stad, eigenlijk tot op de dag van vandaag, geen thuis werd.

Wat mij, jaren later, is gaan opvallen aan die verhuizing, is dat de stad daar kennelijk op berekend was. Alsof Leeuwarden allang wist dat het moet opvangen wat het platteland niet meer kan dragen. Was Leeuwarden voor ons een kans? Of was het simpelweg de plek waar de nood van elders vanzelf naartoe stroomt, zoals water het laagste punt zoekt? Want wat voor mijn gezin gold, blijkt wanneer ik de cijfers van Planbureau Fryslân erop na sla, geen incident te zijn geweest maar een patroon: de stad groeit, de banen groeien mee, de voorzieningen liggen dichterbij dan waar ook in de provincie, en toch is het besteedbaar inkomen er lager dan het Fries gemiddelde, hebben meer inwoners moeite om rond te komen, en wonen er relatief meer mensen met problematische schulden. Het is verleidelijk om Leeuwarden de motor van de provincie te noemen en in veel opzichten is dat ook terecht. Maar een motor die evenveel opvangt als hij aandrijft, is misschien eerder een bekken dan een bron: een plek waar het water van heinde en verre samenkomt, niet alleen omdat de stad zo aantrekkelijk is, maar ook omdat het tenslotte ergens naartoe moet.

Van een afstand bezien lijkt een stad als Leeuwarden één ding te doen, namelijk mensen naar zich toetrekken. De bevolkingscijfers, dashboards en rapporten die het planbureau maakt, bevestigen dat beeld: de stad groeit, terwijl het aantal jonge mensen elders in de provincie terugloopt. Maar wie, zoals ik, aan beide kanten van die beweging heeft gestaan, weet dat er in werkelijkheid minstens twee heel verschillende krachten samenvallen

onder dat ene woord aantrekkingskracht. Er is de kracht die mensen naar de stad trekt omdat er iets te halen valt: een studie, een baan bij de Water Campus, een leven dichterbij voorzieningen en met meer kansen. En er is de kracht die mensen naar de stad duwt omdat er, in het dorp, niets meer te behouden valt: geen werk, geen huis, geen andere plek om nog naartoe te gaan. Van buitenaf, in de cijfers, zijn die twee bewegingen niet van elkaar te onderscheiden; ze tellen allebei mee als ‘groei’, als ‘instroom’, als bewijs dat de stad het goed doet. Maar wie er middenin heeft gezeten, weet dat het verschil tussen gaan en gestuurd worden allesbepalend is voor hoe je in die stad terechtkomt, en misschien ook voor hoelang het duurt voordat die stad ooit een thuis wordt.

Er schuilt in dit alles iets dat op een paradox begint te lijken en daar zijn we in Fryslân, sinds de Friese Paradox, dol op. Sybrand Buma vat in zijn pamflet *Fries Geluk* die paradox mooi samen: “Een beetje minder economische groei in ruil voor een beetje meer geluk.” Het is een aantrekkelijke gedachte en voor grote delen van Fryslân houdt ze waarschijnlijk ook stand.

Maar van wat ik in de cijfers van de hoofdstad zie en wat ik in mijn eigen route naar en door die stad heb ervaren, lijkt er ook een omgekeerde ruil te zijn. Leeuwarden levert de groei die de rest van de provincie moet ontberen: de banen, de voorzieningen en de instroom van talent. En de stad betaalt daarvoor een prijs die zich moeilijker laat uitdrukken in een rapportcijfer dan in economische

termen: een lager inkomen dan het Fries gemiddelde, meer mensen die moeite hebben met rondkomen, meer vertrouwen in het bestuur maar minder in de burens, meer zorg voor de omliggende regio en minder veiligheid voor zichzelf. Waar Buma's referentie aan de Friese Paradox suggereert dat je met minder groei meer geluk kunt kopen, lijkt de stad waarin hij zeven jaar heeft gediend soms ook het spiegelbeeld te laten zien: meer groei, gekocht met iets minder geluk.

De grootste sector in Leeuwarden is gezondheids- en welzijnszorg: goed voor drieëntwintig procent van de banen in de stad. Dat is geen toeval, maar eerder een gevolg van wat de stad al die jaren doet: opvangen wat het platteland niet meer draagt. Het ziekenhuis, de crisisopvang, de instellingen waar mensen terechtkomen als er in het dorp geen plek meer voor ze is. Die concentratie van zorg is ook een concentratie van werk en van welvaart. Alsof de nood die naar de stad stroomt onderweg iets wordt waarop de stedelijke economie kan draaien. Met meer geregistreerde criminaliteit, meer slachtoffers en een veiligheidsgevoel dat achterblijft bij de rest van Fryslân. Het is een vorm van voorspoed die zich moeilijk laat vieren.

In mijn geboortedorp kende ik de burens en zij kenden mij. Niet zozeer uit nieuwsgierigheid, maar omdat het niet anders kon: dezelfde school, dezelfde weg, dezelfde paar winkels. Dat soort vertrouwen ontstaat niet omdat je erover nadenkt, het is er gewoon, als onderdeel van het dorp zelf. In Leeuwarden is dat een ander verhaal.

Tweeëntachtig procent van de inwoners zegt vertrouwen te hebben in de gemeente, een hoger percentage dan waar dan ook in de provincie. Wie dat leest, zou een stad verwachten waarin het ook prettig toeven is in het gewone, ongeorganiseerde contact van alledag. Toch is juist de tevredenheid met het sociale leven hier lager dan elders in Fryslân, en voelen meer mensen zich eenzaam. Ik vermoed, al heb ik daar geen harde cijfers voor, dat het verschil vooral zou kunnen zitten bij wie de wijk niet van jongs af aan kent. Het vertrouwen lijkt zich te verplaatsen, van de mensen naar het instituut gemeente, van de burens naar het abstractere.

Het huurhuis waar wij terechtkwamen was overigens geen oplossing. Van mijn moeder kreeg ik, als oudste van drie, de instructie om in haar afwezigheid de deur niet meer open te doen voor deurwaarders. Wat in het dorp begon, escaleerde in Leeuwarden met grote snelheid. En uiteindelijk viel ons gezin uit elkaar. Ik was zestien en logeerde een paar maanden bij vrienden voordat ik zelf ergens in de stad een kamer kon huren. Het is de tijd waarin ik de rauwe kant van Leeuwarden zag: ontzettend veel agressie in de stad, altijd vechtpartijen tijdens het uitgaan. Op een hele vroege ochtend werd ik, als bezorger van de Leeuwarder Courant, uit het niets van mijn fiets getrapt op de Vrouwenpoortsbrug. En met mijn oudste zusje liep ik mee in de stille tocht voor Meindert Tjoelker. Voor de problemen in ons gezin zag ik nergens hulp in deze harde stad. Het gevoel van de enorme knoop in mijn

maag, van alle schier onoplosbare problemen, kan ik nog moeiteloos oproepen.

Er is heus veel veranderd in Leeuwarden sindsdien. Het magische jaar 2018, toen de stad Culturele Hoofdstad van Europa was, wordt vaak als kantelpunt genoemd. Buma noemt het in *Fries Geluk* “het wonder van 2018” en ik herken zeker dat er sindsdien een groeiend zelfbewustzijn bestaat, alsof de stad zichzelf heeft geëmancipeerd. Maar de rauwe kant die ik toen leerde kennen is niet verdwenen, alleen minder zichtbaar geworden voor wie er niet meer middenin zit. Dat maakt me voorzichtig met te snel spreken over een stad die het geluk van de provincie belichaamt: er lopen hier nog altijd veel mensen rond voor wie de stad is wat ze voor mij op mijn zestiende was.

Dat maakt het extra van betekenis dat de wijk waarin wij destijds terechtkwamen, inmiddels valt onder het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid, een van twintig gebieden in Nederland waar het Rijk, de gemeente en tientallen lokale partners zich voor twintig jaar aan elkaar hebben verbonden om precies dat patroon te doorbreken waar dit essay tot nu toe omheen cirkelt. Twintig jaar is een ongebruikelijke tijdshorizon voor beleid, en dat is denk ik ook het punt: de problemen die zich in Leeuwarden-Oost hebben opgestapeld, zijn niet in één collegeperiode ontstaan en zullen ook niet in één verdwijnen. Buma was erbij toen het programma voor Leeuwarden-Oost werd gelanceerd en ik geloof oprecht dat wat daar sindsdien gebeurt geen doekje voor het

bloeden is. Het is een geloofwaardige poging om de stad niet alleen te laten opvangen wat het platteland niet meer draagt, maar er ook daadwerkelijk iets aan te doen. Toen mijn ouders naar Leeuwarden verhuisden, was er geen programma, geen naam voor wat er met de wijk aan de hand was, geen budget met een horizon van twintig jaar; er was een huurhuis, en verder moest je het zelf uitzoeken.

Ik weet niet meer of ik de dorpsjongen ben die dit schrijft, of de planbureau-directeur. Misschien is dat ook niet de vraag. Ik woon al jaren niet meer in Leeuwarden, en toch lees ik elk rapport dat over de stad verschijnt, ook het onze, met een aandacht die niet alleen professioneel is. De cijfers kloppen. Maar ze zijn niet waarom ik blijf lezen. Ik blijf lezen om de jongen die geen andere plek meer had, en die de stad, ondanks alles, nooit helemaal heeft kunnen wegleggen.

VOORBIJ DE DIJK

NELLEKE IJSSENNAGGER-VAN DER PLUIJM

Ergens op de fietsroute tussen mijn kantoor in de Fryske Akademy en mijn huis op de terp van Mantgum steek ik de voormalige Middelzee over. Tussen de Oldehoveterp en de Mantgumer terp rijd ik van het voormalige Oostergo het voormalige Westergo binnen. Vanwege de huidige infrastructuur geheel onmerkbaar, fiets ik over wat ooit de zeebodem was, voordat de dijken het landschap en daarmee het leven veranderden.

Waar in vroegere tijden het tij de dienst uitmaakte en het ritme van het leven bepaalde, komt nu elk half uur de trein tussen Leeuwarden, Sneek en Stavoren voorbij. De mobiele melkmachine van de boerenfamilie in Boksum geeft aan of het een even of oneven dag is, door links of rechts van het fietspad te staan. Hier navigeerden in de vroege middeleeuwen de terpbewoners van Frisia met hun boten, de wijde wereld in. Over het water kwam bezoek van hun verre familie uit het Angelsaksische, Saksische en Scandinavische gebied, over het land de bemoeienis van de binnenlandse Franken. Het is een historische toevalligheid dat ik juist op deze plek op een fiets mijn hoofd leeg maak na een werkdag, terwijl de grutto op het hek mij nauwlettend in de gaten houdt. Maar het is niet toevallig dat mijn gedachten daarbij zowel gaan over hoe dit verleden eruitzag, als in toenemende mate over wat de toekomst zal brengen.

Zoals Sybrand Buma schrijft in *Fries Geluk*: “De toekomst en het verleden van deze provincie zijn onverbrekkelijk met elkaar verbonden.” Dat de Gemeente Leeuwarden van

Oldehove tot Mantgum zich uitstrekt over beide oevers van de voormalige zeearm die zo bepalend is geweest voor de Friese geschiedenis, maakt haar heel bijzonder en een soort *pars pro toto* van Friesland. Het water dat ooit midden door de huidige gemeentegrenzen - midden door het historische Frisia - stroomde, was cruciaal voor de economische voorspoed op de terpen die later Leeuwarden zouden vormen, en voor de kern delen van historisch Frisia die nu Friesland vormen. De zeearm was een van de redenen dat het vroegmiddeleeuwse Westergo gouden tijden beleefde van rijkdom en macht, en het wat armere Oostergo kon meenemen in haar voorspoed. Hier ontstond terp na terp, elk met een eigen verbinding met andere terpen en met de wereld voorbij de zee, totdat de zeedijken die wijde blik op de wereld afsneden en het dynamische terpleven langzaam ruimte maakte voor een nieuwe samenleving. Dit is de geschiedenis waar de gemeente zich aan kan spiegelen, dit is ook de geschiedenis van Friesland. Daarmee is het onvermijdelijk een ingrediënt van haar toekomst.

Maar welke keuzes moeten we maken voor een goede toekomst? Een van de lessen die ik leerde toen ik een aantal jaar voor de regio Cornwall, Engeland, mocht werken bij de grootste *conservation charity* van Europa, is hoe belangrijk het vatten van de *genius loci* is om deze vraag te beantwoorden. Elk plan voor de toekomst van een plek en de gemeenschap die het haar thuis noemt, begint met een verkenning van wat de geest van de plek

door de tijd heen is geweest én heeft gevormd. Door de geschiedenis te vatten, ontstaat begrip voor wat men nu ziet en ervaart. En dat is essentieel om keuzes te maken die passend zijn, want iedereen voelt dat het niet klopt als je iets ontwikkelt waar het niet past, ook al kun je de redenen ervoor niet precies duiden.

Het proces om tot dit beeld te komen is een samenwerkingsproces waarbij alle aspecten - van plant tot monument, van mens tot ondergrond - worden meegenomen. Geen discipline is belangrijker dan de andere, maar alles heeft zijn of haar waarde en praat mee. Vooral de lokale gemeenschap, die het meest weet over wat er geweest is en het meest baat heeft bij de goede keuzes voor de toekomst. Die keuzes gaan altijd over de mate van meebewegen en innoveren, zodat de *genius loci* ofwel de geest van de plek kan worden behouden en opnieuw kan floreren.

Engeland is zeker niet in alle opzichten een gidsland. Bovendien kent Cornwall grote uitdagingen met interessante parallellen met Friesland. Maar wat betreft kennis van het verleden, het beheren van erfgoed en het vatten en behouden van de geest van plekken is het een inspirerend voorbeeld. Sinds ik de ervaring uit Cornwall op zak heb, kijk ik dan ook met andere ogen naar het Friesland van het verleden en dat van de toekomst. Zoals tijdens mijn fietstochten door de voormalige Middellzee.

Friesland heeft een enorm rijke, ondernemende, ambitieuze en autonome geschiedenis. Als iets de

geschiedenis van Friesland kenmerkt, dan is het de enorme dynamiek tussen mensen en omgeving, tussen het Friese en de wijde wereld, de koestering van de eigenheid en tegelijkertijd de openheid voor een nieuwsgierigheid naar het andere. Het hoogtepunt van deze samenlevingsmentaliteit vind je in het leven op de terp.

Tussen ruwweg 600 voor tot 1000 na Christus wierpen de kustbewoners terpen op om goed te kunnen leven in het bijzonder dynamische landschap. Een innovatieve onderneming, die steeds verder werd aangepast naar gelang de omgeving veranderde. In de loop van de tijd zag het leven op de terp een aantal grotere veranderingen, die ook met onze huidige en toekomstige uitdagingen resoneren. Politieke verschuivingen, zoals de val van het West-Romeinse rijk en de komst van de Frankische overheersers; klimatologische omwentelingen zoals de Laatantieke kleine ijstijd gevolgd door een warm klimaatoptimum; demografische breuken zoals de bewoningsafname van de oude Friezen en de bevolkingsinstroom van nieuwe Friezen na de val van Rome; verschuivingen in levensovertuigingen die men kent en aanhangt. Binnen al deze historische veranderingen vonden de kustbewoners steeds een manier om zich aan te passen en succesvol te zijn. Daarbij gebruik makend van het landschap en hun expertise, als een 'iepen mienskip' steeds veranderend maar de kern behoudend. Net zoals de zee zelf.

De tweede helft van de terpentijd was misschien wel de meest succesvolle in de geschiedenis van Friesland,

als je het meet op de ladder van brede welvaart. Er was rijkdom, niet geclusterd op één plek of voorbehouden aan een paar mensen, maar breed gedeeld. Toegang tot importgoederen reikte tot bijna elke terp. Misschien nog belangrijker voor het gevoel van welvaart was dat er was sprake was van autonomie, een steeds schaarser wordend goed in Europa in de loop van de middeleeuwen, door de politieke ontwikkelingen. Goede contacten met oude familierelaties aan weerszijden van de Noordzee, met wie men verhalen en overtuigingen deelde, werden gekoesterd. Nieuwe Friezen konden er een plek vinden en een bijdrage leveren. Men was als geen ander verbonden met het landschap, de dynamiek tussen mens en omgeving was een voorwaarde voor overleven. Adaptie ook, want er kwamen zeer grote uitdagingen voorbij. Men wist dat de politieke verhoudingen veranderen, het weer verandert, en elke dag een nieuwe verrassing kan brengen van de kant van de zee. Door te innoveren, samen te werken, tradities in ere te houden en tegelijk nieuwe kennis en talenten te vergaren van buiten de eigen leefomgeving, konden de mensen op de terp adaptief blijven. Daarbij zetten de Friezen hetgeen waar ze heel goed in zijn en dat verbonden is aan de unieke leefomgeving in om op de kaart te blijven: zeevaren en het wijde netwerk tussen noord en zuid dat zij onderhielden. Dit maakte de Friese terpbewoners tot een belangrijke spil in het Europa van voor de bedijking, een onmisbare schakel in de werelden van toen, verbonden met het water.

Het gevoel van verwantschap en solidariteit dat voor dit succes nodig was, is prachtig terug te lezen in Oudfriese teksten. Iedere regio heeft weliswaar zijn eigen tradities en wetten, en iedere vrije persoon zit op zijn eigen eigendom, maar als één van de zeven zeelanden wordt aangevallen door gewapende zuiderlingen of noordelijke Vikingen, dan komen de andere zes zonder uitzondering helpen. Dat is niet voor niets. Het behoud van de verscheidenheid en eigenheid samen met het opschalen en samenwerken wanneer nodig, was een belangrijke reden dat de samenleving op de terpen zo succesvol was. Niet één terp, maar het hele systeem aan terpen, water en alle verbindingen ertussen en met andere regio's was de succesformule van de economie van Frisia rond de Middellzee.

Dat in recente jaren het kennislandschap met die kenmerkende worteling in het Friese van bijvoorbeeld Wetsus, Campus Fryslân, BirdEyes, NHL Stenden, Tresoar, Planbureau Fryslân en de Fryske Akademy vergeleken is met een terpenlandschap vind ik niet verwonderlijk. Ik zie een duidelijke parallel tussen het netwerk van instituten en het netwerk van terpen, met unieke plaatsgebonden kennis, samenwerken en opschalen, internationale netwerken, open voor talent en innovatie. Wat mij betreft resoneert het dan ook de *genius loci*, en dat is niet toevallig. Het verwonderlijke is echter, dat met de terpenvergelijking precies het tegenovergestelde wordt bedoeld. De terpbeeldspraak wordt gebezigd om

een beeld van geïsoleerde plekken neer te zetten die niet of nauwelijks samenwerken en alleen maar naar zichzelf kijken, omdat ze niet verbonden zijn. “Er zijn dijken tussen de terpen nodig om ze te verbinden”, luidt daarom de suggestie. De beeldspraak is aangeslagen, en de geest is uit de fles. Ook in de toekomstdiscussies over Friesland wordt de negatief geladen terpbeeldspraak nu breder toegepast op de Friese samenleving. “Denken op de terp” is synoniem geworden met naar binnen gekeerd zijn, met isolatie, een gebrek aan samenwerking en een gebrek aan ambitie. Het is hetgeen waarvan we zeggen af te willen zodat we goed de toekomst in kunnen: een economisch sterke toekomst van brede welvaart door ambitie en door coalities.

Het is absoluut de juiste ambitie, maar volstrekt de verkeerde beeldspraak. Het denken op de terp was bij uitstek ambitieus, economisch succesvol en vol met samenwerking en adaptie. De wereld vanaf de terp was groter dan van menig inwoner in Friesland op dit moment. Bovendien geldt dat ook voor de kennisinstellingen, als we eens echt goed zouden kijken wat zij allemaal al doen, hebben en kunnen. Aan ambitie geen gebrek. Het is een rijkdom die we zeker nog beter kunnen benutten, maar daarvoor is dijken aanleggen precies het tegenovergestelde van wat we zouden moeten doen. Wat we juist moeten doen is meer ruimte maken voor de kwaliteit van het verbindende water, ook als dat water zelf niet meer stroomt.

De terpbeeldspraak schuurt. Niet omdat het historisch incorrect is, maar omdat het verraadt dat we onze

genius loci niet goed genoeg vatten om de juiste keuzes te maken. Het toont dat wij verleerd zijn het terpenlandschap te zien als een systeem en als een samenleving van openheid en verbondenheid via het water. Wij zien het water niet meer, daardoor denken wij onterecht dat een terp geïsoleerd is. Dat het water weg is komt door de dijk, die Friesland heeft veranderd van meebewegend naar vastgelegd. We moeten het water weer laten stromen en de ambitie, eigenheid, weidsheid, solidariteit en het aanpassingsvermogen van het leven op de terp leren kennen en omarmen om onze toekomst vorm te geven. We moeten juist denken voorbij dijk, terug de terp op!

Hoe vaker ik over de Middellzee fiets, hoe meer ik ervan overtuigd raak dat als we dat willen én kunnen zien, we betere en passender keuzes kunnen maken voor de toekomst. Het *is* onze *genius loci* en zit overal in verweven. We zullen keuzes moeten maken om met de toekomst mee te veranderen, zodat de geest van deze plek kan worden behouden. *Conservation is the management of change*, aldus de Engelsen. Het is precies doordat ik door deze bril naar Friesland kijk, dat de poëtische woorden van Sybrand Buma in *Fries Geluk* mij diep raken: “Verandering wordt ons behoud.” Het had de lijfspreuk van de terpbewoners kunnen zijn.

HET LAND ZONDER KATHEDRAAL

HANS-PAUL VAN DER SNEE

Fryslân staat voor een grote opgave. In het essay *Fries Geluk* beschrijft Sybrand Buma deze grote opgave en riep daarmee op om met grote urgentie aan de slag te gaan vanuit de krachten die Fryslân heeft.

We zijn een relatief kleine regio met een sterke eigen identiteit. Tegelijkertijd worden we door onze levensstijl steeds meer verbonden met de rest van de wereld. Consumenten kopen van alles vanuit elke hoek van de wereld. Bedrijven zoeken markten, talent en kapitaal over grenzen heen. Kennis en data ontwikkelt zich in internationale en steeds meer digitale netwerken. In deze context moeten we ons verdienvermogen en daarmee onze arbeidsproductiviteit vergroten om onze levenskwaliteit op niveau te houden. Fryslân zal dus moeten schalen om relevant te blijven.

Maar juist dat woord is een complex begrip in Fryslân. Friese bestuurders blijven daarin te vaak hangen. Want schaal wordt al snel vertaald als groter, centraler en uniformer. Alsof vooruitgang betekent dat je uiteindelijk op Amsterdam, Eindhoven of een andere metropool moet gaan lijken en dat de belangen van je dorp, gemeente of regio verloren gaan. Ik geloof dat de klassieke agglomeratiestrategie niet voor Fryslân de goede route is. De interessantere vraag daarmee is: hoe kunnen we in deze context sterker worden, passend bij de kracht en identiteit van onze regio?

Misschien ligt het antwoord al eeuwen in ons landschap, zoals Nelleke IJssennagger in het ander deel

(‘Voorbij de dijk’) van dit drieluik vanuit haar expertise prachtig beschreef. Fryslân heeft kerken in bijna ieder dorp en torens die van kilometers afstand zichtbaar zijn, maar opvallend nergens een kathedraal die alles domineert. Ook de terpen waren geen afgesloten werelden. Ze waren zelfstandige plekken, diep verbonden met hun omgeving, maar juist sterk doordat mensen, goederen en ideeën ertussen bewogen en van daaruit de wereld in gingen. Ook dat is een vorm van schaal: niet één centrum dat alles naar zich toe trekt, maar sterke plekken die samen een groter geheel vormen. Die gedachte is voor mij niet alleen economisch. Ze raakt ook aan hoe ik Fryslân zelf heb leren kennen.

Ik was zestien toen ik hier terechtkwam. Geboren in Twente, uit ouders die daar zelf ook import waren, en niet oud genoeg om al een oordeel over een regio te hebben. Wel oud genoeg om meteen te merken dat ik ergens anders was beland.

Wat mij als eerste trof, was hoe dicht de geschiedenis hier aan de oppervlakte lag. Dat kende ik niet uit de industriële omgeving van Twente. De taal, de steden, de dorpen, de sport, de verhalen: Fryslân wist opvallend goed waar het vandaan kwam. En mensen waren daar trots op. Voor iemand van buiten werkte dat merkwaardig genoeg niet alleen buitensluitend. Integendeel. Juist doordat deze plek zo duidelijk een eigen verhaal had, kon ik er langzaam onderdeel van worden. Ik regelde een bijbaantje bij het Ryksargyf Fryslân, bij een stichting die zich met genealogie

bezighield: een jonge knaap, *eager* en enthousiast, midden in een wereld van trotse Friezen, verhalen en netwerken.

Tegelijkertijd was het Fryslân waarin ik terechtkwam een kleine wereld. Leeuwarden was een stad waarin rond oud en nieuw delen van de binnenstad werden dichtgetimmerd. Het uitgaansleven speelde zich af in een overzichtelijk circuit: vrijdagmiddag een piekuurtje, een Vat69, De Toog en poolen in de Big Ben. Op zaterdag en in de vakanties werkte ik op kantoor bij de Brada-slachterij. Je kwam altijd wel iemand tegen die je kende. Gezellig, vertrouwd en soms behoorlijk rauw. De wereld was dichtbij en vooral lokaal. En was je een beetje ambitieus, dan werd je al snel door een consultancybedrijf of de opkomende ICT-sector gescout voor een baan in het westen, met een Golf of Opel Astra erbij.

Via mijn vader kwam ik ook terecht in de maatschappelijke en sociale vraagstukken van Fryslân. Ik werd meegenomen in het debat over het generaal pardon voor asielzoekers, in programma’s als de Arme Kant van Fryslân en in veel meer. Ik herinner me gezinnen die onder een brug vandaan werden gehaald en naar het Bastion Hotel werden gebracht. Vooral het beeld van één vader is me bijgebleven: iemand bij wie alle eer uit zijn ogen leek verdwenen en die niet meer wist of er überhaupt nog perspectief voor zijn kinderen was.

Wat deed dat met mij, als jongen met juist een gouden perspectief? Ik kende nauwelijks tegenslag en groeiende op in een veilige wereld van economische groei, midden

in dat mooie historische Fryslân. Maar was dat geluk eigenlijk wel voor iedereen? Is economie uiteindelijk niet een sociaal vak, een vraagstuk van kansen en verdeling?

Ik heb Fryslân in de jaren daarna zelfbewuster zien worden. Niet door één groot masterplan en ook niet van de ene op de andere dag. De Elfstedentocht van 1997 liet opnieuw zien welk positief beeld Fryslân in Nederland en ver daarbuiten kan oproepen. Simmer 2000 deed iets met het besef van ons internationale verleden. De kennisinstellingen, met de Hotelschool voorop, maakten Leeuwarden internationaler, studentikozer en dynamischer. Achmea organiseerde de Achlumer Conventie, waardoor ineens de Amerikaanse president Bill Clinton in Fryslân te gast was. De oude binnenstad werd gekoesterd en prachtig opgeknapt. Er kwamen evenementen die landelijke aandacht trokken: het Glazen Huis, The Passion, Welcome to The Village en nog veel meer. Steeds gebeurde er iets waarvan we een paar jaar eerder dachten: kan dat hier eigenlijk wel? Ook van buiten werd steeds vaker met andere ogen naar Fryslân gekeken. Alsof niet alleen de provincie veranderde, maar ook het beeld dat wijzelf en anderen ervan hadden.

Voor mij kwam die ontwikkeling tot wasdom in 2018. Leeuwarden-Fryslân Culturele Hoofdstad was niet alleen een jaar vol evenementen. Het deed iets belangrijkers: het gaf toekomstperspectief. Een toekomst waar ik zelf onderdeel van wilde blijven. Ondanks aanbiedingen van buiten wilde ik juist hier, samen met mijn vrouw en onze

vier kinderen, verder bouwen aan ons leven. Het ging niet over wat hier niet was, maar over wat hier mogelijk was. ‘Zin in de toekomst’ was niet voor niets de eerste zin die de kleine groep initiatiefnemers van culturele hoofdstad opschreef. Niet voor de Friezen alleen, maar als ‘iepen’ mienskip voor iedereen binnen en buiten Fryslân.

Misschien is dat wel de belangrijkste verandering die ik in de afgelopen decennia heb gezien. We leerden opnieuw dat lokaal geworteld zijn en wereldwijd denken geen tegenstellingen zijn. Dat onze ruimte een kwaliteit is. Dat cultuur, economie en samenleving elkaar kunnen versterken. En dat wat hier ontstaat ook buiten de provincie betekenis kan hebben. Cultureel hebben we dat zelfvertrouwen inmiddels gevoeld. Economisch hebben we daar in mijn ogen nog een stap in te zetten.

In mijn werk als directeur-bestuurder van de Economic Board Fryslân kom ik die vraag iedere dag tegen. Niet als een abstract vraagstuk, maar heel concreet. Fryslân kent veel sterke bedrijven, goede opleidingen, ondernemende mensen en kennis waar elders belangstelling voor is. Tegelijkertijd zijn er cijfers waar je niet omheen kunt. De arbeidsproductiviteit ligt in alle Friese regio's onder het Nederlandse gemiddelde. We investeren relatief weinig in innovatie. En richting 2040 krimpt onze beroepsbevolking met ongeveer 22.500 mensen. Dat is grofweg een voetbalstadion vol, zoals het Planbureau Fryslân beeldend verwoordde.

Achter zulke cijfers zitten gewone vragen. Wie doet

straks het werk? Wie zorgt er voor onze ouderen? Wie bouwt de huizen, ontwikkelt nieuwe producten, runt een bedrijf of staat voor de klas? Als er minder mensen beschikbaar zijn, kunnen we niet simpelweg zeggen dat iedereen harder moet werken. We zullen slimmer moeten worden in wat we doen.

Dat is voor mij waar economie interessant wordt. Niet bij groei om de groei, maar bij de vraag of een regio genoeg kracht heeft om haar manier van leven te dragen. Een veerkrachtige economie is het fundament voor goede voorzieningen en leefbare dorpen en steden, onderwijs, cultuur en zorg. Verdienvermogen klinkt als een afstandelijk woord, maar uiteindelijk gaat het over de ruimte om zelf keuzes te kunnen blijven maken.

Daarom is schaal geen woord dat niet bij Fryslân past. Een goed Fries bedrijf moet niet na twintig medewerkers tegen zijn plafond lopen; een jong talent wil niet beperkt worden maar wil verschil maken; een Friese uitvinding moet niet ophouden wanneer het subsidieproject eindigt. En wat we in Fryslân weten van water, bodem, circulariteit, hightech maakindustrie, agrofood en maritiem moet zijn weg vinden naar markten, partners en kennisnetwerken elders in Nederland en Europa.

Maar schaal is iets anders dan centralisatie. Dat verschil is belangrijk. We hoeven niet alles samen te voegen, instellingen steeds groter te maken of alle beslissingen op één plek neer te leggen. Juist onze eigen manier van organiseren kan een kracht zijn.

De Friese terp was geen wereld op zichzelf. Mensen leefden lokaal en zorgden lokaal voor elkaar, maar voeren internationaal. Ze waren sterk verbonden met hun eigen plek en tegelijk onderdeel van handels- en kennisnetwerken die veel groter waren dan het huidige Fryslân. Kapitaal, kennis, talent en ondernemerschap zijn nu het moderne water tussen die terpen.

Dat betekent dat een ondernemer in Drachten verder kijkt dan Drachten, een kennisinstelling in Leeuwarden verder dan de eigen instelling en een bedrijf in Sneek, Heerenveen of Dokkum zijn markt niet bij de provinciegrens laat ophouden. Mensen, kennis, geld en markten trekken zich weinig aan van bestuurlijke grenzen. Onze belangen zijn verbonden met Noord-Nederland, met Den Haag en Brussel en met andere regio's in Europa en dat moet je proactief en met kracht doen. Niet omdat groter altijd beter is, maar omdat je soms groot genoeg moet zijn om mee te kunnen doen — juist vanuit een duidelijk besef van wie je zelf bent.

Daarmee krijgen ook de Friese kenmerken, gevangen in de woorden van - Zelf Samen Doen -, voor mij een volgende betekenis. Die houding heeft Fryslân veel gebracht: niet wachten tot iemand anders het organiseert, zelf verantwoordelijkheid nemen, samenwerken als het nodig is en vooral beginnen. Maar goed kunnen beginnen is nog niet hetzelfde als goed kunnen doorgroeien. De volgende stap is daarom niet minder Zelf Samen Doen, maar het langer volhouden: verbinden, versterken en groter maken wat werkt.

Dat vraagt keuzes. Niet iedere plek kan alles zijn en niet ieder initiatief hoeft eeuwig door te gaan. We zullen scherper moeten zijn in de dingen waarin we echt goed willen worden en daar vervolgens lang genoeg aan vasthouden. Elk bedrijf moet technologie, AI en robotisering kunnen gebruiken om productiever te worden in Harlingen, Leeuwarden en Kootstertille of waar dan ook. Jong talent moet hier niet alleen een opleiding kunnen volgen, maar ook een toekomst kunnen zien. Ondernemers met ambitie moeten geld en partners kunnen vinden om te groeien. En waar we sterk in zijn, moeten we niet Fries willen houden uit trots, maar juist verbinden met Noord-Nederland, Nederland en Europa.

Daar hoort ook iets ongemakkelijks bij: soms investeren op de ene plek of schaal en accepteren dat de eerste opbrengst ergens anders zichtbaar wordt. Omdat het gezamenlijke resultaat uiteindelijk groter kan zijn. Dat vraagt vertrouwen om daaraan gezamenlijk te blijven werken.

Een sterke regio is daarmee ook nooit af. Een goede stad of regio b n je niet; je werkt er iedere dag opnieuw aan. Kortom, een goede samenleving is een werkwoord. Misschien geldt dat ook voor schaal. Het is geen stip die je van tevoren helemaal vastzet, maar iets waar je met anderen naar toe beweegt; een ondernemer en een kennisinstelling bij elkaar brengen. Onderwijs laten aansluiten op nieuwe mogelijkheden. Overheden adaptiever te maken zonder meteen alles in de politieke tegenstelling te trekken. En soms iets mogelijk maken waarvan je nog niet precies

weet in welk dorp, bij welk bedrijf of bij welke instelling de eerste winst terechtkomt.

Toen ik hier als zestienjarige jongen kwam, trof ik een Fryslân aan dat heel goed wist waar het vandaan kwam, maar misschien wat minder overtuigd was van de plek die het in de wereld kon innemen. In 2018 voelde ik voor het eerst massaal het tegenovergestelde. Alsof we gezamenlijk ontdekten: wij kunnen dit.

Een schoon, gezond en gelukkig Fryslân ontstaat niet door ons van de wereld af te keren. Het ontstaat als we vanuit onze eigen kracht bijdragen aan oplossingen die ook Nederland en Europa nodig hebben, en daar tegelijkertijd een duurzaam bestaan aan kunnen ontleen. Dan is economie niet een apart domein naast brede welvaart, maar een van de fundamenten eronder.

En uiteindelijk gaat het voor mij nog steeds over mensen. Over die vader die ik ooit onder een brug vandaan hielp en die ik vijftien jaar later weer tegenkwam. Nu zaten er weer sprankels in zijn ogen toen hij vertelde dat zijn kind op het lokale gymnasium Beyers Naud  was geslaagd. Dat beeld van een toekomstperspectief zegt mij meer dan welk economisch cijfer ook.

Als ik iets wil toevoegen aan het Fries geluk waar Sybrand Buma over schrijft, dan is het dit: Fries geluk moet er voor iedereen kunnen zijn. Voor ieder mens, in iedere stad en ieder dorp  n met een bijdrage aan een betere wereld. Daarvoor hebben we een economie nodig die sterk genoeg is om onze brede welvaart te dragen

en open genoeg om buiten Fryslân betekenis te hebben.
Fryslân hoeft daarvoor geen kathedraal te bouwen.
Onze kracht kan juist liggen in de terpen en torens die
hun eigen karakter houden, maar elkaar weten te vinden.
Als we die verbindingen sterk genoeg maken, ontstaat
schaal zonder dat we onze eigenheid hoeven in te leveren.
Dan blijven we relevant - niet ondanks wie we zijn, maar
juist dankzij de manier waarop we geleerd hebben samen
groter te zijn.

Arjen Droog is directeur-bestuurder van het Planbureau Fryslân. Hij houdt zich samen met zijn collega's bezig met de vraag hoe Fryslân in de komende decennia een fijne plek blijft om te wonen, werken en leven.

Nelleke Ijssennagger-van der Pluijm is directeur-bestuurder van de Fryske Akademy en bijzonder hoogleraar Cultuurgeschiedenis van het Zuidelijk Noordzegebied in de Vroege Middeleeuwen en Vikingtijd aan de Rijksuniversiteit Groningen. Samen met haar collega's doet zij onderzoek naar de geschiedenis, erfgoed, minderheidssituatie en ontwikkelingen van de Friese taal en cultuur in internationaal perspectief.

Hans-Paul van der Snee is in het werkzame leven directeur-bestuurder van de Stichting Economic Board Fryslân, maar vooral trotse vader van vier kinderen.

ISBN 9789083675039

NUR 610

Boekverzorging: Daniëlle Dijkstra - Rubio communicatie

Foto omslag: Jongens van De Jong

Foto Nelleke IJssennagger-van der Pluijm: Marieke Balk

Met dank aan Alwien de Boer, Inge Heslinga, Karina Pool,
Tom Slootweg, Inge Smits en Ida van der Velde.

© 2026 | De auteurs.

Alle rechten voorbehouden.

ARJEN DROOG
*directeur-bestuurder van
het Planbureau Fryslân*

NELLEKE IJSSENNAGGER-
VAN DER PLUIJM
*directeur-bestuurder van
de Fryske Akademy*

HANS-PAUL VAN DER SNEE
*directeur-bestuurder van
de Stichting Economic Board Fryslân*